

Masinės sovietinių aktyvistų ir žydų žudynės Kupiškyje 1941 metais

Arūnas Bubnys

Nuo viduramžių Kupiškyje gyveno gausi žydų bendruomenė. Manoma, kad žydai pradėjo kurtis Kupiškyje nuo XVII amžiaus vidurio. 1682 m. vyskupas Mikalojus Pacas leido miestelio žydams statyti sinagogą. 1765 m. surašymo duomenimis, Kupiškyje gyveno 413 žydų, jie turėjo 53 namus. 1897 m. Rusijos imperijos visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, Kupiškyje gyveno 2 661 žydas (71 proc. miestelio gyventojų). XIX a. pabaigoje miestelyje, į šiaurę nuo turgaus aikštės, buvo trys sinagogos, viena priklausė chasidams. 1915 m. gegužės mėn. carinė valdžia daugumą Kupiškio žydų ištremė į Rusiją. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, dalis tremtinių grįžo į gimtąjį miestą.

Atkūrus Lietuvos valstybę, Kupiškio žydai aktyviai reiškėsi miesto ekonominiame, politiniame ir kultūriniame gyvenime. 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, Kupiškyje gyveno 1 444 žydai (54 proc. miestelio gyventojų).

Kaip ir kituose Lietuvos miestuose, žydai daugiausia vertėsi amatais ir prekyba. XX a. trečiajame dešimtmetyje Kupiškyje veikė 50 žydų parduotuvių. Dauguma parduotuvių buvo įsikūrusios aplink turgaus aikštę. Buvo ir stambesnių žydų pramonininkų ir prekybininkų. Nochemas Šmidtas turėjo elektrinę ir 1931 m. pasirašė sutartį su miesto savivaldybe aprūpinti elektra Kupiškį ir jo apylinkes. 1920 m. rinkimuose į Kupiškio miesto tarybą žydai iškėlė savo kandidatus ir gavo daugumą balsų. Miesto tarybos pirmininku buvo išrinktas B. Alperavičius. Septyni iš dvylikos miesto tarybos narių buvo žydai. Miesto burmistru taip pat buvo išrinktas žydas Lešinas. Vėlesniais metais žydų įtaka miesto taryboje ir savivaldybėje sumažėjo. 1936–1940 m. Kupiškio seniūnu buvo Nochumas Jachilevičius. Mieste veikė įvairios žydų religinės, kultūrinės, jaunimo organizacijos, buvo įsteigtas Žydų liaudies banko skyrius. Kupiškyje veikė žydų pradžios ir vidurinė mokykla, religinės mokyklos, vaikų darželis ir biblioteka. Tarpukariu daug vietinio žydų jaunimo emigravo į Pietų Afriką ir Palestiną.

Naftolis ir Malkė Mejerovičiai iš Kupiškio. KEM

Jakitalas ir Zelta Goldinai iš Kupiškio. KEM

Prasidėjus sovietinei okupacijai, iš Kupiškio seniūno pareigų buvo atleistas N. Jachilevičius, pradėta riboti žydų religinės mokyklos veiklą. Visos jaunimo ir moksleivių organizacijos, kaip ir politinės partijos, išskyrus komunistines organizacijas, buvo uždraustos. Nacionalizuotos kai kurios žydų imonės. Pradėta vykdyti aktyvi komunistinė agitacija ir propaganda. 1940 m. rugsėjo mėn. Kupiškyje buvo įsteigta komjaunimo organizacija, kurios nariais tapo ir dalis žydų jaunimo. Pirmajame komjaunimo organizacijos susirinkime jos sekretoriumi išrinktas vietinis žydas Izraelis Geršūnas. Vietiniai komjaunuoliai organizavo sovietinės literatūros vakarus, rengė komunistinių švenčių minėjimus, skleidė komunistinę ideologiją ir pan.

Sovietų–nacių karo išvakarėse Kupiškyje gyveno apie pusantro tūkstančio žydų (pagal kitus šaltinius – 1 200, arba 42 proc., miesto gyventojų). Santykiai tarp lietuvių ir žydų nepriklausomybės laikotarpiu buvo normalūs, didesnių konfliktų ar incidentų neužfiksuota¹.

Vokiečių kariuomenė Kupiškį užėmė 1941 m. birželio 26 d. Dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo buvo atkuriamą lietuviška valsčiaus administracija, Kupiškio valsčiaus viršaičiu išrinktas Jurgis Bukėnas, kuris tas pareigas ėjo ir nepriklausomos Lietuvos laikais. Šias pareigas J. Bukėnas ėjo visą vokiečių okupacijos laikotarpį. Jam buvo pavaldūs 15 apylinkių seniūnai. Valsčiaus viršaitis daugiausia rūpinosi ūkiniais ir administraciniais reikalais, mokesčių surinkimu ir įvairių prievolių vykdymo organizavimu². Nacistinės okupacijos metais Kupiškio valsčius priklausė Panevėžio apskrčiai. Kupiškio valsčiaus policijos viršininku vokiečių okupacijos pradžioje paskirtas Petras Greičiūnas (kitur rašo Graičiūnas, gim. 1900 m., žuvo 1949 m. sausio mėn. partizanų būryje, slapyvardis Daktaras)³.

Jau pirmomis nacių okupacijos dienomis (yra žinių, jog birželio 28 d.) prie Kupiškio, Pašepetyje, sušaudyta

A. Hirša. Užrašyta lietuviškai: „Atminčiai p. Valiusei nuo A. Hiršut. Kupiškis 26 II 20.“ KEM

¹ Schoenburg N., Schoenburg S. *Lithuanian Jewish Communities*. London, 1991, p. 163–164; Jonušytė A. The Jewish Community of Kupiskis. www.shtetlinks.jewishgen.org, p. 1–3; Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centras – Kupiškis, www.jewishstudies.lt, p. 2; Bočiulis A. Amžiai gludino, žmonės kūrė, *Kupiškėnų mintys*, 1998, sausio 10, nr. 3(6968), p. 3.

² LSSR KGB 1969 m. rugpjūčio 21 d. raštas LSSR prokurorui V. Galinaičiui, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-16622, t. 2, l. 363.

³ LSSR KGB 1965 m. rugsėjo 7 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47460/3, l. 370.

grupė partinių ir sovietinių aktyvistų. Dauguma aukų buvo lietuviai. Juos sušaudė vokiečių kareiviai. Po karo nustatyta, jog ten sušaudyti 56 (kitur nurodoma 54) žmonės. Apie 20 lavonų atpažinta, tarp jų – komjaunuoliai Zigmas Paberalis ir Vytautas Ramonas, tėvas ir sūnus Kazys ir Pranas Breskiai. 1946 m. gegužės 28 d. nužudytųjų palaikai iš Pašepečio perkelti į Kupiškio kapines⁴. 1965 m. gegužės 25 d. Kupiškyje vietinių pareigūnų ir žmonių iniciatyva surašytas aktas Nr. 1, kad Slavinčiškio girioje, apie 1 km atstumu nuo Kupiškio geležinkelio stoties, važiuojant Šimonių link, 1941 m. birželio 28 d. nužudyti 78 žmonės. Tikriausiai dauguma čia nužudytų žmonių buvo lietuvių tautybės. Jų žuvimo faktą patvirtino Vladas Jasinskas⁵. Tikėtina, kad tarp šioje vietoje nužudytųjų buvo ir 1941 m. birželio pabaigoje suimti ir sušaudyti komjaunuoliai Kazys Lukšys ir Kazys Totoris, Žilių kaimo gyventojas Andrius Trainys⁶.

Vulfas Ginzburgas
iš Kupiškio. KEM

Iš pradžių Kupiškio karo komendantu kelias dienas buvo vermachto majoras Hiubentalis (Hübental). Jam išvykus iš Kupiškio, 1941 m. liepos pirmosiomis dienomis miesto komendantu paskirtas Kupiškio gimnazijos vokiečių kalbos mokytojas Verneris Liovė (Werner Loew), jo padėjėjais (adjudantais) Kupiškio gimnazijos gimnazistai Petras Bernatavičius ir Antanas Jokantas⁷.

V. Liovė įsikūrė Kupiškio valsčiaus savivaldybės pastate. Jis gimė 1912 m. Berlyne, 1935 m. baigė Insbruko universitetą filosofijos daktaro laipsniu. 1937 m. spalio mėnesį atvažiavo į Lietuvą ir čia liko gyventi. Sovietmečiu V. Liovė atvyko mokytojauti į Kupiškį ir vaidino karštą sovietų valdžios ir komunizmo šalininką⁸. Tikrąjį savo veidą V. Liovė atskleidė nacių okupacijos pradžioje. Kaip rašė Algirdas Bočiulis:

„Kai į Kupiškį įžengė vokiečių daliniai, buvo duotas nurodymas susirinkti vidurinės mokyklos mokytojams. Pasirodė V. Liovė, švarką persijuosęs plačiu diržu, o prie jo – pistoletas. Visus apžvelgęs šūktelėjo: „Kur tas komunistas mokyklos direktorius Šimaitis?“ Pats Liovė prisistatė kaip Kupiškio komendantas ir paprašė vykdyti jo įsakymus. Jam paliepus buvo surašinėjami nepabėgę komunistai, sovietų valdžios aktyvistai, žydų tautybės piliečiai. Per masines jų žudynes, 1941 m. vasarą, atsikratyta ir buvusiais mokyklos komjaunuoliais, net komendanto mokiniais. Be jokio teismo sušaudyti M. Baltrūnas, J. Vencevičius, J. Pretkus, S. Gurkys, A. Baseckas, G. Jokantas, I. Geršūnas, kiti žydai. <...>.“⁹

Po karo V. Liovė apsigyveno Vokietijos Federacinėje Respublikoje, Kelno mieste. 1967 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos

⁴ V. Guobos 1966 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 2, l. 254; ten pat, t. 3, l. 286; ten pat, b. 46460/3, l. 116–117.

⁵ Kupiškėnų sušaudymo Slavinčiškio girioje vietos nustatymo aktas Nr. 1, 1965 m., gegužės 25 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 47 a.

⁶ LSSR KGB 1955 m. vasario 9 d. išvada baudžiamojoje byloje Nr. 8151/3. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8151/3, l. 188.

⁷ V. Bernatavičienės 1946 m. rugpjūčio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 3, l. 291, ten pat, l. 202–203.

⁸ 1967 m. birželio 30 d. Lietuvos SSR KGB tardymo skyr. nutarimas dėl V. Liovės, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 4, l. 52–53.

⁹ Bočiulis A. Amžiai gludino, žmonės kūrė, *Kupiškėnų mintys*, 1998, sausio 10, nr. 3(6968), p. 3.

Kupiškio vidurinės mokyklos mokytojai ir darbuotojai. Stovi trečias (iš kairės) Verneris Liovė – genocido organizatorius Kupiškyje. 1941 m. gegužės 24 d. Kopija KEM

TSR Aukščiausiojo Teismo teisminė baudžiamųjų bylų kolegija Kupiškyje nutarė: medžiagą, liečiančią V. Liovės nusikalstamą veiklą Kupiškyje 1941 m. liepos–rugpjūčio mėnesiais, išsiųsti VFR valdžios organams¹⁰.

Nuo 1940 m. rudens Kupiškyje dislokavosi Raudonosios armijos 618-asis artilerijos pulkas. Dauguma pulko kareivių buvo lietuviai. 1941 m. gegužės mėnesį 618-asis artilerijos pulkas išvyko į Pabradės poligoną. Kupiškyje liko tik nedidelė pulko kariškių dalis (apie 25–30 žmonių)¹¹.

Antrą karo dieną (1941 m. birželio 23 d.) Kupiškyje palikti lietuviai raudonarmiečiai su ginklais rankose susirinko netoli miesto esančiame Račiupėnų kaime. Prie jų prisijungė dar keli civiliai vyrai. Būriui vadovavo buvęs 618-ojo artilerijos pulko lt. Antanas Gudelis. Birželio 24 d. grupė būrio vyrų išėjo žvalgybon ir susidūrė su besitraukiančiais sovietiniais aktyvistais. Susišaudymo metu žuvo du būrio nariai – vienas kareivis ir vienas civilis – Vytautas Alešiūnas. Birželio 27 d. A. Gudelio vadovaujamas būrys sugrįžo į Kupiškį. Miestą jau rado užimtą vokiečių kariuomenės. A. Gudelio būrys iš pradžių vokiečių buvo nuginkluotas ir uždarytas į karininkų ramovės patalpas Vytauto gatvėje. Po kelių dienų būrys buvo apginkluotas ir priskirtas Kupiškio vokiečių komendantūrai, kuriai netrukus vadovauti ėmė minėtas V. Liovė. Savisaugos būrio (dalinio) nariams išduoti raudoni raiščiai su svastika baltame apskritime. Būrio kareiviai vilkėjo Lietuvos kariuomenės uniformas be antpečių. Pirmomis okupacijos dienomis savisaugos būriui toliau vadovavo lt. A. Gudelis. 1941 m. liepos pradžioje lt. A. Gudelis iš Kupiškio išvyko į kitą tarnybos vietą ir būrio vadu tapo buvęs jo pavaduotojas lt. Juozas Gylys. Liepos

¹⁰Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo teisminės baudžiamųjų bylų kolegijos 1967 m. rugsėjo 28 d. nutartis, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1190, l. 169–172.

¹¹J. Karaliaus 1966 m. lapkričio 24 d. apklausos protokolas, *ten pat*, b. 47541/3, t. 1, l. 56.

Paminklas žydų kapinėse Kupiškyje, kur 1941 metais buvo šaudomi partiniai ir sovietiniai aktyvistai. 2014 m. Aušros Jonušytės nuotr. KEM

antroje pusėje apie 40 Kupiškio būrio kareivių buvo perkelta tarnauti į Panevėžyje formuojamą 10-ąją lietuvių policijos batalioną. Kupiškyje pasiliko apie 20 kareivių. 1941 m. rugsėjo pabaigoje V. Liovė išvažiavo į Šiaulius ir vėliau įsidarbino Šiaulių apygardos komisariate. Po jo išvykimo Kupiškio komendantūra buvo panaikinta¹². 1941 m. rudenį Kupiškyje beliko vos 8 savisaugos būrio nariai, kurie 1942 m. pavasarį perkelti į Panevėžio policijos batalioną¹³.

Kupiškio savisaugos būrys saugojo komendantūrą ir patruliavo mieste nakty. Jau liepos pirmomis dienomis V. Liovės įsakymu savisaugos būrys pradėjo šaudyti suimtus ir areštineje (daboklėje) laikomus komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus¹⁴. Į Kupiškio daboklę (Gedimino gatvėje) prie Kupos upelio kranto buvo uždaromi ne tik vietiniai, bet ir aplinkinių valsčių (Viešintų, Šimonių, Skapiškio, Subačiaus) partiniai ir sovietiniai aktyvistai. Kartais suimtieji gabenti net iš Rokiškio. Kameros buvo sausakimšos suimtųjų. Vyrai ir moterys laikyti atskirose kamerose. Įvairių tautybių suimtieji dažniausiai būdavo pasmerkiami mirčiai be tardymo ir teismo, paprastai dėl priklausomybės komunistų partijai, komjaunimui arba darbo įvairiose sovietinės valdžios įstaigose. Kartais suimtieji tardyti. Dažniausiai juos kvosdavo valsčiaus policijos viršininkas P. Greičiūnas. Tardomieji dažnai būdavo mušami. Iš pradžių suimtųjų šaudymai vykdavo net kelis kartus per savaitę. Prieš sušaudymą pasmerktieji mirčiai dažnai žiauriai mušti. Šaudyta naktimis Kupiškio žydų arba laisvamanių kapinėse.

Žydų kapinės veikė prie tuometinių kareivinių, o laisvamanių kapinės už Kupiškio bažnyčios, netoli Aukš-

¹²J. Gylis 1948 m. vasario 3 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 3, l. 254–255.

¹³A. Malinausko 1966 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, *ten pat*, t. 1, l. 271.

¹⁴Sovietiniai aktyvistai čia suprantami kaip pirmojo sovietmečio (1940–1941 m.) valdžios įstaigų darbuotojai, aktyvūs sovietinės valdžios šalininkai ir rėmėjai.

tupėnų kaimo. Paprastai šaudytos keliolikos žmonių grupės. Egzekucijai buvo skiriama tiek savisaugos būrio kareivių, kiek numatyta sušaudyti žmonių. Žudynėms dažniausiai vadovaudavo puskarininkis Juozas Damidavičius¹⁵. Egzekucijų vykdytojai prieš šaudymą kartais gaudavo išgerti po 150–200 gramų degtinės. Savisaugininkai atvarydavo pasmerktuosius mirčiai į kapines ir pastatydavo prie duobės krašto. Baudėjai atsistodavo maždaug 5 metrų atstumu nuo pasmerktųjų ir pagal vyresniojo komandą (dažniausiai vadovavo viršila Damidavičius) juos sušaudydavo. Sušaudytieji patys nuvirsdavo į duobę. Po to būrio vyresnieji elektriniais žibintais pašviesdavo į duobę, tikrindami, ar visi negyvi. Sužeistuosius pribaidydavo papildomais šūviais. Po to baudėjai grįždavo į kareivines¹⁶. Štai kaip atrodė egzekucija vieno baudėjo akimis:

„<...> Man du kartus teko dalyvauti prie tarybinių piliečių šaudymo ir apie tai galiu papasakoti sekančiai: 1941 metų rugpjūčio mėnesio viduryje, tikslios datos neprisimenu, atėjo į mūsų būstinę puskarininkis Damidavičius ir visus išrikiavo prie būstinės kieme. Tuos, kurie buvo laisvi nuo sargybų, paskyrė eiti šaudyti. Tuomet paskyrė apie dvylika būrio dalyvių ir iš jų prisimenu Žąsiną, Rasimavičių, Šaltį, Petrikėną, Greičiūną, kitų neprisimenu, nes buvo kareiviai. Visi iš būstinės pasiėmė šautuvus ir po penkis šovinius. Tai buvo vakare, bet dar nebuvo sutmę. Damidavičius visus nuvedė prie daboklės ir ten išsirikiavome prie daboklės pusračiu, kad suimtieji nepabėgtų. Po to iš komendantūros išėjo komendantas Liovė su savo adjutantu, bet jo pavardės nežinau. Tai buvo jaunas, aukšto ūgio vaikinai. Jie įėjo į daboklę, ir komendantas Liovė pagal sąrašą iškviėtė taip pat apie dvylika tarybinių piliečių vyrų ir tame tarpe buvo apie penkis moteris. Kuomet šaukė Liovė iš daboklės, tai aš girdėjau pavardes ir supratau, kad jie visi žydų tautybės. Po to visus apsupome ir nuvarėme Gedimino gatvę link kareivinių. Prie kareivinių pasukome į kairę ir nuvarėme ant žydų kapinių. Ten buvo iškasta duobė, bet išmierų nežinau, nes prie duobės priėjęs nebuvo. Juos sustatė ant duobės krašto nugaromis į šaudytojus. Damidavičius davė komandą mums pasitraukti šiek tiek toliau, kiek metrų, neprisimenu, ir išsirikiuoti. Po to Damidavičius padavė komandą „ugnis“ ir visi būrio dalyviai iššovė. Aš iššoviau tik du šūvius, trečias šūvis užsikirto ir aš daugiau nešoviau. Kiti šovė po keturis penkis šūvius. Po šūvių pasmerktieji nukrito. Daugiausiai krito į duobę, bet buvo tokių, kurie nukrito prie duobės. Damidavičius ir Greičiūnas po to iš pistoletų šaudė į tuos, kurie dar judėjo. Jie pasišviesdavo su kišenine batareika. Aš prie duobės priėjęs nebuvo. Pašalinių žmonių prie duobės nebuvo. Duobę iškasė tarybiniai karo belaisviai, kurie buvo laikomi kareivinėse. Taip pat jie ir užkasdavo lavonus. Aš to asmeniškai nemačiau, tačiau man tai buvo žinoma iš pasakojimų <...>“¹⁷ (kalba netaisyta, – aut. past.).

Suimtųjų šaudymai tęsėsi iki pat V. Liovės išvykimo iš Kupiškio. Sprendimus dėl kalinių sušaudymo priimdavo V. Liovė ir Kupiškio valsčiaus policijos viršininkas P. Greičiūnas. V. Liovės sekretore komendantūroje dirbo Kupiškio gimnazijos mokytoja Vilhelmina Kregždaitė (gim. 1913 m.). Ji vedė suimtųjų ir sušaudytųjų įskaitą. V. Kregždaitės liudijimu, iki 1941 m. rugsėjo mėnesio

¹⁵V. Gylis 1966 m. gruodžio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 2, l. 17–18.

¹⁶P. Devainio 1949 m. liepos 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, 15973/3, l. 35–36.

¹⁷P. Gintauto 1966 m. gruodžio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19886, l. 150–151.

Kupiškyje buvo sušaudyta apie 500 įvairių tautybių (dauguma lietuvių ir rusų) partinių ir sovietinių aktyvistų. Apie 100 suimtųjų paleista į laisvę. Suimtieji ir nužudyti žydai į sąrašus nebuvo įtraukiami¹⁸. Mirties išvengęs Rokiškio gyventojas Amplėjus Babachinas (gim. 1919 m.) teismo proceso metu papasakojo sukrečiančią istoriją apie žudynes Kupiškyje:

„Atvarė į Rokiškio stotį, susodino į vagonus. Su manim buvo iš Miliūnų kaimo Timofejevas. Atvežė į Kupiškį. Sekančią dieną daboklėje labai mušė. Likau visai be drabužių, beliko rankoje tik viena nosinė. Mums nedavė net vandens. Vakare apie 23 val. į kiemą atėjo baudėjai, atidarė mūsų kamerą ir pradėjo kviesti pagal pavardes žmones. Kai žmonės išeidavo, juos sumušdavo. Mane iššaukė 7 ar 8 pagal sąrašą. Mūsų 30–40 žmonių grupę apsupo ir pradėjo varyti link geležinkelio stoties. Vienas norėjo pabėgti, tai jį nušovė. Mus suvarė į žydų kapines. Visus sustatė į eilę ir prie duobės po vieną. Pasigirdo šūviai, žmonės išgriuvo. Mes išgriuvom kartu su Timofejevu. Jis dar šaukė, tai jį kažkas pistoletu pribaižė. Aš taip ir likau gulėti. Po kiek laiko išgirdau rusiškai kalbant. Pradėjo lavonus tempti į duobę. Aš gulėjau septintas. Prie manęs priėjo dviese, pradėjo tempti. Aš pajudinau koją ir jie suprato, kad aš gyvas. Mane padėjo į duobę ir aš kokį 30 metrų pabėgėjau ir pasislėpiau už akmenų. Mačiau, kaip atėjo antra grupė žmonių, kuriuos sušaudė. Po to atvarė trečią grupę, kurioje buvo moterys. Visus sušaudė. Kai viskas nutilo, aš perėjau, tiksliau peršliaužiau per žvyruobes, nusiprausiau ir nuėjau pas pažįstamus į Bagdonių kaimą. Man atnešė rūbus, perėjau į daržinę, pailsėjau, pavalgiau. Pasakiau, kad eisiu į Pandėlį pas brolių. Kitą rytą aš jau buvau pas brolių, pas jį persirengiau ir išbėgau į Latviją <...>.“¹⁹

Bronė Lukšienė (gim. 1920 m.) 1967 m. teismo proceso metu paliudijo, kad 1941 m. Kupiškyje sušaudyti net penki jos šeimos nariai. Jos vyras suimtas 1941 m. liepos 5 d., o sušaudytas liepos 28 d. B. Lukšienės vyro brolis sušaudytas pirmomis karo dienomis²⁰. 1941 m. rugpjūčio 23 d. sušaudytas buvęs Kupiškio liaudies teismo tarėjas A. Baniūkštis. Iki sušaudymo jis kalintas Kupiškio areštinėje keturias savaites. Jo žmona liko su dviem mažamečiais vaikais²¹. Povilas Petrulis, gyvenęs Puponių kaime, buvo suimtas 1941 m. rugpjūčio 15 d. ir uždarytas Kupiškio daboklėje. Tą pačią naktį jis su 20 asmenų grupe savisaugininkų išvežtas sušaudyti į laisvamanių kapines. Varomi iš kamrų suimtieji būrio narių buvo žiauriai mušami guminiiais rimbais. Būrio nario Vytauto Januškevičiaus prašymu P. Greičiūnas P. Petrulio pasigailėjo ir nesusaudė, pastarasis grąžintas į daboklę. Rugpjūčio 17 d. P. Petrulis su grupe suimtųjų vėl išvežtas sušaudyti, bet ir šį kartą V. Januškevičius jį išgelbėjo. Po savaitės kalinimo ir mušimo P. Petrulis paleistas į laisvę. Jam sėdint daboklėje, buvo išvežti sušaudyti Jonas Petronis iš Sviderių kaimo, Šmitas su svainiu ir kiti asmenys²². Taip pat yra žinomos

¹⁸ V. Kregždaitės-Bernatavičienės 1946 m. rugpjūčio 2 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 3, l. 288–289, 292.

¹⁹ Teismo posėdžio 1967 m. rugsėjo 25–28 d. Kupiškio mieste protokolai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1190, l. 196.

²⁰ Teismo posėdžio 1967 m. rugsėjo 25–28 d. Kupiškio mieste protokolai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1190, l. 198.

²¹ LSSR prokuratūros 1961 m. spalio 6 d. nutarimas baudžiamojoje byloje Nr. 647/3, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18910, l. 125.

²² P. Petrulio 1965 m. rugpjūčio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47460/3, l. 166–169.

ir kai kurių kitų sušaudytų komunistų, komjaunuolių ir sovietinių pareigūnų pavardės: buvęs Liaudies Seimo atstovas Stasys Murauskas, vidurinės mokyklos komjaunimo organizacijos sekretorius Mykolas Baltrūnas, Viešintų komjaunimo organizacijos sekretorius Julius Šimkūnas, banko valdytojas Domas Janušys, kooperatyvo pardavėjas Antanas Stukas, milicininkas Pūgžlys, gaisrininkas Petras Šarkanas, komjaunuoliai Ignatijus Tarasovas, Julius Vencevičius²³. Palėvenės apylinkės sukilėlių būrio nariai 1941 m. suėmė kelias dešimtis Palėvenės ir Aukštupėnų apylinkių žmonių. Suimtieji nugabenti į Kupiškį ir dauguma ten sušaudyti. Tarp sušaudytųjų buvo Povilas Žalinkevičius, Petras Fertizas (Fergizas?), Jonas Petrulis, Kazys Baltušis, Julius Dauderis, Vladas Vilkas, Bronius Liavuška, Antanas (Juozas?) Liavuška, 12 rusų iš Bagdonių kaimo (Kuzma Antipovas, Kuprenas Antipovas, Jonas Prokofjevas, Jonas Ivanovas, Larionas Antipovas, Karpas Šiurkovas, Jaslifijus Ivanovas, Jakimas Mikosejevas, Nikiforas Sinelnikovas, Artimijus Lobinas, Lutanomas Saveljevas, Jafimas Antipovas, Liferijus Murnikovas, dauguma jų sušaudyti dėl nelegalaus ginklų laikymo) ir kiti asmenys. Nemažai asmenų nužudyti iš keršto ir suvedant asmenines sąskaitas²⁴.

Šaudymo dieną, V. Liovė į savišaigos būrį atsiųsdavo savo adjutantą su nurodymu atvesti egzekucijai reikiamą skaičių kareivių. Šaudymo vietoje (žydų arba laisvamanių kapinėse) iš anksto būdavo iškasamos duobės. Jas iškasdavo patys kaliniai arba rusų karo belaisviai (jų Kupiškyje tuo metu buvo apie 20). Egzekucijai vykdyti paskirti kareiviai būdavo nuvedami prie savivaldybės pastate įsikūrusios komendantūros. Čia V. Liovė perduodavo mirčiai pasmerktųjų sąrašą. Tada kareiviai nueidavo prie Kupos pakrantėje buvusios areštinės. Vietiniai policininkai pagal sąrašą išvesdavo mirčiai pasmerktus kalinius ir kartu su kareiviais nuvarydavo juos į sušaudymo vietą. Ten prie duobės jie būdavo sušaudomi²⁵. Masinės komunistų ir sovietinių aktyvistų žudynės Kupiškyje baigėsi 1941 m. rugpjūčio pabaigoje. Suimtieji buvo uždaromi į Kupiškio daboklę, o po to išvežami į Panevėžio kalėjimą²⁶.

Pirmomis karo dienomis apie 40 Kupiškio žydų šeimų bandė pabėgti į Rusiją, tačiau dalis bėglių prie Rokiškio lietuvių antisovietinių sukilėlių sulaikyti ir vėliau sušaudyti kartu su Rokiškio žydais. Nemažai vietinių žydų slėpėsi aplinkiniuose kaimuose pas lietuvių ūkininkus, laukdami, kol praeis frontas. Paskiau jie savo noru arba prievarta sugrįžo į Kupiškį²⁷. Tarp nedaugelio, kuriems pavyko pabėgti į Rusiją, buvo mažamečiai Tuvė Keselis su seserimi Roza ir tėvu. T. Keselio motina žuvo per bombardavimą. Po karo, 1957 m., Keselių šeimai per Lenkiją pavyko išvykti gyventi į Izraelį²⁸.

Kupiškio žydų persekiojimas prasidėjo jau pirmomis nacių okupacijos dienomis. Iš pradžių visi Kupiškio žydai buvo priverstinai apgyvendinti

²³V. Tamošiūno 1965 m. liepos 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47460/3, l. 109; LSSR KGB pažyma apie 1941 m. Kupiškyje sušaudytus tarybinius piliečius, *ten pat*, b. 47541/3, t. 3, l. 200–201.

²⁴J. Nevieros 1948 m. birželio 17 d. tardymo protokolas, J. Nevieros 1965 m. liepos 29 d. apklausos protokolas, *ten pat*, b. 47460/3, l. 204–207, l. 230–233.

²⁵J. Gylis 1948 m. vasario 6 d. parodymai, *ten pat*, ap. 8, b. 196, l. 56–57.

²⁶A. Malinausko 1966 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 1, l. 271.

²⁷Oshry E. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York, 1995, p. 214.

²⁸Norvilaitė N. Iš Izraelio į gimtinę – šeštą kartą, *Kupiškėnų mintys*, 2009, rugsėjo 5, nr. 103(8733), p. 5–6.

vienoje nuošalioje Kupiškio gatvelėje (kai kurie liudininkai nurodo Vilniaus gatvę). Policininkai taip pat sudarė visų Kupiškio žydų sąrašus. Žydų areštus vykdė vietos policija, kuriai tuo metu vadovavo P. Greičiūnas. Maždaug po mėnesio jie perkelti į areštinę Gedimino gatvėje. Iš čia žydai grupėmis reguliariai varyti į žydų kapines ir šaudyti. Prieš sušaudymą V. Liovės nurodymu jie būdavo apiplėšiami – atimami vertingesni daiktai ir pinigai. Konfiskuotus žydų pinigus V. Liovė sudėdavo į vokus ir antspauduodavo. Po to jie buvo perduodami į banką²⁹. Kai kurie žydai bandė slėptis ir slėpti savo turtą pas lietuvius. Liudininkas Povilas Petronis (gim. 1900 m.) 1967 m. teismo posėdyje papasakojo tokią istoriją:

„Karo metu vieną kartą pas mus nakvojo keletas žydų tautybės žmonių. Jie paliko pas mus savo turtą, kurį aš paslėpiau žemėje. Geršonas buvo palikęs visą maišą aukso, apie 40 kg svorio. Abromienė tardoma buvo priversta išduoti, kur yra Geršono turtas. Pas mane atvažiavo Loew ir kiti ir liepė man atiduoti turtą. Aš iškasiau tą maišą ir Loew su kitais pradėjo žiūrinėti, kas ten yra. Pas mane kambaryje pradėjo rūšiuoti turtą. Ten buvo laikrodžiai, doleriai ir kiti pinigai. Komendantas Loew viską pasiėmė ir išėjo.“³⁰

Nuo 1941 m. liepos mėnesio žydai grupėmis po keliasdešimt žmonių buvo vedami į žydų ir laisvamanių kapines ir ten savisaugos būrio kareivių šaudomi³¹. Liudininkės Adelės Katelytės-Kuliukienės (gim. 1923 m.) teigimu, žinoma atvejų, kai policininkai atsivesdavo pas save žydaite, jas išprievartaudavo, o po to sušaudydavo³².

Beveik visi Kupiškio žydai buvo sušaudyti iki 1941 m. rugsėjo mėnesio. Mieste buvo palikta tik nedidelė žydų amatininkų grupė. Tačiau 1941 m. rudenį iš Panevėžio į Kupiškį atvyko savisaugos bataliono kareivių būrys ir likusius žydus (apie 50 žmonių) išvežė į Subačių. Yra žinių, kad jie 1941 m. rugsėjo mėn. sušaudyti kartu su Subačiaus žydais miške netoli miestelio³³. Kupiškyje sušaudyti ne tik vietiniai, bet ir kai kurie kitų valsčių (Šimonių, Viešintų) žydai³⁴. Pagal vieno žudynių dalyvio parodymus, 1941 m. rugpjūčio viduryje sušaudyta keliasdešimt iš Rokiškio atvežtų žydų. Vieną vakarą į kareivines, kurios įsikūrė žydo name prie turgaus aikštės, užėjo du vokiečių kariškiai. Jie įsakė lietuvių policininkams ir savisaugininkams eiti su jais prie valsčiaus savivaldybės pastato Stoties gatvėje. Šiame pastate laikyti iš Rokiškio atvežti žydai. Čia taip pat buvo vokiečių komendantas ir apie 15 vokiečių kareivių. Vokiečių komendantas lietuvių policininkams pasakė, kad dabar reikės šaudyti žydus. Po to iš savivaldybės pastato išvesta apie 15 žydų vyrų. Jie nuvaryti į už miesto esančias žydų kapines ir ten prie duobės sušaudyti. Kitą dieną vokiečiai

²⁹ V. Tamošiūno 1965 m. liepos 26 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47460/3, l. 109, 110.

³⁰ Teismo posėdžio 1967 m. rugsėjo 25–28 d. Kupiškio mieste protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1190, l. 192.

³¹ P. Devainio 1966 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ten pat*, b. 47541/3, t. 2, l. 24.

³² Teismo posėdžio 1967 m. rugsėjo 25–28 d. Kupiškio mieste protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1190, l. 193.

³³ A. Malinausko 1966 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47541/3, t. 1, l. 269; 1955 m. rugsėjo 9 d. išvada A. Inčiūros baudžiamojoje byloje, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 8201/3, l. 120.

³⁴ V. Tamošiūno 1966 m. rugpjūčio 30 d. tardymo protokolas, *ten pat*, t. 2, l. 85.

Kupiškio žydų palikuonys prie paminklo sušaudytiems žydams laisvamųjų kapinėse Kupiškyje. Antroje eilėje centre – LR Seimo narys Emanuelis Zingeris. 2004 liepos 13 d. A. Jonušytės nuotr. KEM

J. E. Izraelio ambasadorius Lietuvoje Amiras Maimonas padeda gėles prie sušaudytų žydų paminklo laisvamųjų kapinėse Kupiškyje. Šalia stovi Izraelio ambasadoriaus sekretorė Ana Maizel. 2015 m. rugpjūčio 3 d. A. Jonušytės nuotr. KEM

ir lietuvių policininkai sušaudė atvežtas žydų moteris. Trečią dieną sušaudyta paskutinė iš Rokiškio atvežta žydų grupė³⁵. Dalis Kupiškio žydų nužudyta Pajuostėje prie Panevėžio. Tikėtina, jog iš viso nužudyta apie 1 500–2 000 Kupiškio ir kaimyninių valsčių žydų³⁶.

Pokario metais medikė Stefanija Glemžaitė, padedama talkininkų, sudarė nužudytų Kupiškio žydų pavardžių sąrašą. Jame užrašytos 813 kupiškėnų žydų pavardės. 2004 metais papildytas dar septyniomis įamžintomis bronzos plokštėje, kuri pritvirtinta prie buvusios pagrindinės Kupiškio sinagogos (dabar – Viešoji biblioteka) sienos (Atminimo siena)³⁷. Po karo buvusiose Kupiškio žydų ir laisvamanių kapinėse (Taikos ir Pergalės gatvėse) nacistinio teroro aukoms atminti pastatyti paminklai³⁸.

Žydų turtui prižiūrėti ir tvarkyti 1941 m. liepos pabaigoje komendantas V. Liovė paskyrė Viktorą Žvirinį. Sušaudytų žydų turtas (baldai, drabužiai, avalynė, patalynė) iš namų ir daboklės gabentas į sandėlį. Tai truko apie du mėnesius. Turtui surašyti V. Liovė paskyrė Kupiškio gimnazijos mokytojus Feliksą Visocką, Kazį Pajarską, Petrą Snarskį ir kt. Surašyto ir įkainoto turto sąrašai perduoti V. Liovei. Šis juos patvirtindavo ir duodavo nurodymą realizuoti. Daiktų kainą nustatydavo V. Žvirinis. Žydų turtas pardavinėtas vietos gyventojams. Buvusiems antisovietiniams sukilėliams nužudytųjų turtas pardavinėtas 50 proc. pigiau negu kitiems gyventojams. Vertingesni žydų daiktai (geros kokybės baldai, brangūs papuošalai) V. Liovės buvo perduodami Šiaulių apygardos komisariatui. Gauti pinigai atiduodami V. Liovei, kuris juos įmokėdavo į specialią sąskaitą Kupiškio banke. Iš viso parduota žydų turto ne mažiau kaip už 10 tūkst. rublių. Prastesnės būklės žydų namai V. Liovės įsakymu karo belaisvių buvo nugriaunami, o vertingesnės medžiagos suvežamos į sandėlį³⁹.

Kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, Kupiškyje atsirado drąsių geros valios žmonių, pasiryžusių padėti persekiojamiems žydams. Gydytojas Ipolitas Franckevičius slėpė 3 ar 4 žydes, tačiau kažkam įskundus, moterys buvo sulaikytos ir sušaudytos. Vieną žydų šeimą priglaudė Povilas Balčiūnas iš Didžiagraščių kaimo. Ji ten gyveno gal porą metų, tačiau irgi susekta ir sušaudyta. Nepaisant šio kilnaus ir rizikingo poelgio, pokario metais sovietai P. Balčiūno šeimą 10 metų ištrėmė į Sibirą⁴⁰. Kai kurie žydai išgyveno nacių okupaciją ir po karo ilgesniam ar trumpesniam laikui grįžo į Kupiškį ar kitus Lietuvos miestus – Ginzburgas, Sniegas, Abromienė, Ida Gafanovičiūtė⁴¹. Laukminiškių kaimo valstiečio Povilo Vilko šeima slėpė iš žudynių vietos pabėgusį žydų jaunuolį, kurį vadino Petriuku. Tačiau vieną vėlyvo rudens vakarą į jų namus įsiveržė Kupiškio policininkai ir vienas jų – Graičiūnas pašovė nespėjusį pasislėpti žyduką. Sužeistąjį policininkai kaip malką įmetė į vežimą ir išsivežė į Kupiškį. Policininkai grasino namų šeimininkus su-

³⁵ J. Janušausko 1950 m. rugpjūčio 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41323/3, l. 51–53.

³⁶ V. Žvirinio 1966 m. rugsėjo 14 d. apklausos protokolas, *ten pat*, l. 291.

³⁷ Kad niekad neleistume triumfuoti blogiui, *Kupiškio žinios*, 2006, vasario 4, nr. 10(627), p. 1–2.

³⁸ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudarė M. Jakulytė-Vasil), Vilnius, 2011, p. 134–135.

³⁹ *Ten pat*, l. 291; V. Žvirinio kalba 1949 m. rugsėjo 16 d. LSSR MVD kariuomenės karo tribunolo teismo posėdyje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15938/3, l. 115 a. p., 117; J. Sternecko 1960 m. gruodžio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-11520, l. 59.

⁴⁰ A. B. Nekalto kraujo dėmės, *Kupiškėnų mintys*, 1995, bal. 22, nr. 32(6691), p. 3.

⁴¹ *Ten pat*.

šaudyti, bet tuo metu savo grasinimo neįvykdė. 1943 m. spalio 2 d. P. Vilkas išvažiavo į Pandėlį ir rastas ant kelio nužudytas. Jo nužudymo aplinkybės taip ir liko nenustatytos⁴².

Sovietinių aktyvistų ir žydų žudynės Kupiškyje 1941 m. vasarą turėjo bendrą, visai Lietuvai būdingą ir specifinių – būtent Kupiškiui būdingą bruožą. Bendra tai, kad visoje nacių okupuotoje Lietuvoje buvo masiškai suiminėjami ir šaudomi komunistai, sovietiniai aktyvistai ir žydai. Į šią masinių represijų ir genocido politiką buvo įtrauktas ir vokiečiams pavaldus lietuvių valdžios aparatas – apskrinių ir valsčių savivaldybės, policija ir pagalbinės policijos (baltaraiščių) būriai. Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis (apytikriai iki liepos pabaigos) dažniausiai areštuoti ir šaudyti įvairių tautybių (lietuviai, rusai, žydai ir kt.) komunistai, komjaunuoliai, sovietinio režimo pareigūnai ir šalininkai. Taigi nacių okupaciniam režimui priešiško ir potencialiai pavojingo asmenų persekiojimas buvo vykdomas dėl politinių priežasčių. Nuo 1941 m. liepos pabaigos iki rudens pradėtas masinis žydų tautybės žmonių žudymas. Šios žudynės vykdytos dėl rasinių priežasčių – žydai žudyti šeimomis, nepaisant nei lyties, nei amžiaus, nei politinių priežasčių. Pagal nacistinę ideologiją ir Trečiojo reicho politiką **visi žydai** Vokietijoje ir jos okupuotose šalyse turėjo būti visiškai sunaikinti. Visiškas žydų sunaikinimas Lietuvos provincijoje įvykdytas iki 1941 m. pabaigos, intensyviausios masinės žudynės vyko 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais.

Nagrinėjant 1941 m. tragiškus įvykius Kupiškyje galima išvelgti ir specifinių, būtent šiai vietai būdingų bruožų. Pažymėtina, kad ne žydų tautybės (lietuvių ir rusų) komunistų ir sovietinių aktyvistų žudynės Kupiškyje buvo ypač masiškos. Retai kuriame kitame Lietuvos valsčiuje 1941 m. vasarą nužudyta tiek daug lietuvių tautybės komunistų ir sovietinių aktyvistų. Šios kategorijos aukų skaičius galėjo siekti kelis šimtus žmonių. Čia šaudyti ne tik Kupiškio miesto ir valsčiaus gyventojai. Į Kupiškį buvo atvežami sušaudyti suimtieji iš kitų apskrinių ir valsčių (Viešintų, Šimonių, Subačiaus, Skapiškio, Rokiškio). Kupiškyje taip pat buvo žudomi ir iš kitų miestelių atvežti žydai (Šimonių, Viešintų). Iš viso Kupiškyje 1941 m. vasarą galėjo būti nužudyta apie 1,5–2 tūkst. įvairių tautybių žmonių, tačiau labiausiai nukentėjo Kupiškio miestelio ir valsčiaus žydai – faktiškai visa vietos žydų bendruomenė buvo sunaikinta.

Dar vienas specifinis bruožas būtų tai, kad kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose masinės žudynės dažniausiai vykdė vietos policija ir pagalbiniai policijos būriai. Kupiškyje masinės žudynės daugiausia vykdė ne vietos gyventojai, bet iš buvusių Raudonosios armijos dezertyrų suformuotas savisaugos dalinys. Išskirtinis ir Kupiškio komendanto V. Liovės atvejis – sunku būtų surasti Lietuvoje panašų atvejį, kad vietos (ne *vermachto*) komendantūrai ir masinėms represijoms būtų vadovavęs ne vietinis pareigūnas, bet iš Vokietijos atvykęs civilis asmuo. 1941 m. vasara buvo ypač tragiška ir Lietuvos, ir Kupiškio istorijos laikotarpis. Tikriausiai ilgaamžėje Kupiškio istorijoje nežinoma kito tokio atvejo, kai per trumpą laiką (faktiškai per du mėnesius) būtų buvę nužudyta tiek daug įvairių tautybių civilių žmonių.

⁴²Urbonienė E. Jiems duok, Dieve, ramybę, *Kupiškėnų mintys*, 1991, liepos 6, nr. 49(6309), p. 2.

Straipsnis „Versmės“ leidyklai įteiktas 2015 11 30, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokaliųjų tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2016 11 28, pirmą kartą paskelbtas 2016 12 29 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029–0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt. Straipsnio kodas elektroniniame serialiniame leidinyje yra LLT:2016-18/86-265/HI.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Kupiškis“ (vyr. redaktorė ir sudarytoja *Aušra Jonušytė*).

Straipsnio kalbos redaktorė *Vida Kasparavičienė*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnis recenzuotas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose leidinio skyriuose:

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).